

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:4. 2005

”Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta.” Sverige och ariseringen av tyskägda företag och dotterbolag

Av Sven Nordlund

I juni 1940 krävde det ariserade moderföretaget Ludwig Heuman Co Chemisch-pharmazeutische Fabrik i Nürnberg att det svenska dotterbolaget AB L Heumann Co skulle lämna arierbevis för sin personal. Det ledde till att dotterbolagets tysk-judiske verkställande direktör, Hans Brummer, avskedades i mars 1941.¹ AB Heumann hade sent omsider nåtts av de direktiv, som de nazistiska myndigheterna redan 1937 utfärdat för ariseringens internationalisering, när det gällde tyskkontrollerade företag utomlands. I en skrivelse från *Reichwirtschaftsministerium*, RWM, till olika utrikeshandelsavdelningar den 15 oktober 1937 framhölls, att ”det är viktigt att påpeka att judiska företrädare är icke önskvärda vare sig som företrädare för tyska företag, filialföreståndare, kommissionärer, anställda eller som direktörer för tyska dotterbolag”.² Liknande och andra krav från tyska moderföretag och myndigheter restes i Europa från Sverige i norr till Bulgarien i söder, från Lettland i öst till Storbritannien i väst. De var alla uttryck för Nazitysklands ambition att omsätta sin ariseringspolitik på sina handelspartners territorium.

Uppsatsens syfte är att behandla ariseringen av tyska dotterbolag i Sverige, när och hur den skedde, dess konsekvenser och maktpolitiska förutsättningar samt vilka reaktioner den gav upphov till.

Forskningen och de tyskkontrollerade företagens arisering

Ariseringen har länge setts som en intern tysk angelägenhet. I den mån man betraktat den i ett internationellt perspektiv har det gällt vad som ägde rum i de av nazisterna ockuperade staterna under andra världskriget.³ Det är

1. Flyktkapitalbyråns arkiv (FKB), Riksarkivet (RA), vol 376.

2. Bundesarchiv Berlin (BA), R91:973, Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft, Streng Vertraulich, Erlass bezüglich Vertretung deutscher Unternehmungen im Ausland, Berlin 15.10 1937.

3. Till de få som diskuterar detta, när det gäller de ockuperade länderna, hör Gerhard Alders, ”Three Ways of German Economic Penetration in the Netherlands. Cloaking, Capital Interlocking and Arayanization”, i Richard Overy, Gerhard Otto & Johannes Houwink ten Cate (Hrsg), *Die "Neuordnung" Europas. NS Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten*, Berlin 1997; Michael R Marrus & Robert O Paxton,

först under senare år som ariseringens internationalisering och dess konsekvenser i bred mening har uppmärksammats av den historiska forskningen i olika länder.⁴ För svensk del har det gällt dels tyska myndigheters och företags förfrågningar och försök att kartlägga det svensk-judiska inflytandet i näringslivet, dels hur svenskt näringsliv och myndigheter reagerade på dessa ariseringsåtgärder.⁵ De tyska dotterbolagen, deras arisering och dess konsekvenser, har däremot, inte rönt någon uppmärksamhet varken i Sverige eller internationellt. Det kan ha att göra med att denna del av den internationella ariseringsprocessen löpte mindre risker att upptäckas, beroende på att de tyska dotterbolagen nästan uteslutande sågs som maktpolitiska instrument för nazityskt ekonomisk-politiskt inflytande.

Bland de tyska dotterbolagen i Sverige under 1930-talet fanns en del med tysk-judiska intressen.⁶ I den mån som forskningen berört frågor om ariseringen av tyska dotterbolag och emigrantföretag har det, vad beträffar de neutrala åskådarländerna, skett ytterst marginellt i anslutning till några statliga utredningar från slutet av 1990-talet om judiska tillgångar i Schweiz och Sverige och restitutionsprocessen efter andra världskriget i de bägge länderna.⁷ I slutrapporten från kommissionen om judiska tillgångar i Sverige framhålls att "förekomsten av tyskägda företag i svensk industri under 1930-talet kan ha inneburit att ariseringen även drabbade företag lokaliserade i Sverige. I Tyskland lokaliserade moderbolag som ursprungligen var judisk egendom, kan i Tyskland ha överförts på 'ariska' händer. Även det i Sverige lokaliserade dotterbolaget blev då 'ariserat'. Det är också teoretiskt möjligt att sådana ari-

Vichy France and the Jews, Stanford 1995; Donna F Ryan, *The Holocaust & The Jews of Marseillle. The Enforcement of Anti-semitic Policies in Vichy France*, Chicago 1996.

4. Ett sådant exempel är Martin Dean, "Multinational Jewish Businesses and the Transfer of Capital Abroad in the Face of "Arayanization", 1933-1939", i Christopher Kobrak & Per H Hansen (eds), *European Business, Dictatorship, and Political Risk, 1920-1945*, Oxford 2004.

5. Sven Nordlund, "The War is Over-Now You Can Go Home! Jewish Refugees and the Swedish Labour Market in the Shadow of the Holocaust", i David Cesarani & Paul A Levine (eds), *"Bystanders" to the Holocaust. A Re-evaluation*, London 2002; Sven Nordlund, "Alkiabiades eller Akilles? Ariseringen i Sverige och reaktionerna på denna", *Historisk tidskrift* 2005:4; Göran Blomberg, "Mota Moses i Grind". *Ariseringslivet och antisemitism i Sverige 1933-1943*, Stockholm 2003.

6. Bland sådana kan nämnas glödlampstillverkaren Osram-Philips Neon AG, kemifirmorna L Heuman Co i Nürnberg och Quisser Co och Beiersdorf i Hamburg, läkemedelsföretaget Schering AG i Berlin, H Landmann Söhne Hopfenhandlung i Fürth, liksom textilföretaget Nathan Juster i Hamburg.

7. SOU 1999:20 *Slutrapport från Kommissionen om Judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget*, Stockholm 1999; SOU 1999:20 *Sverige och judarnas tillgångar. Bilaga till Slutrapport från Kommissionen om Judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget*, Stockholm 1999; *Unabhängige Experten kommiss. Schweiz-Zweiter Weltkrieg*, Bern 1997.

serade företag övergick i svensk ägo".⁸ Men kommissionen säger sig icke ha funnit några belägg för att en arisering av tyskägda företag skett i Sverige och tillägger att det kan ha att göra med det oklara och litet undersökta källäget. Efter andra världskriget inleddes i maj 1946 de så kallade Washingtonförhandlingarna, eller som de också kallades, *Safe haven-förhandlingarna*. Bakgrunden till dessa var, att Förenta Staterna och de västeuropeiska allierade krävde, att all tysk egendom i de under kriget neutrala länderna skulle beslagtas, konfiskeras och överföras till segrarmakterna.⁹ För att genomföra Washingtonöverenskommelsens beslut för svensk del inrättades en speciell myndighet, Flyktkapitalbyrån, FKB, vars uppgift var att samla in all nödvändig information, som fordrades för att likvidera de tyska tillgångarna och intressena i Sverige. Det handlade om att kartlägga och spåra upp alla företag i Sverige i vilka det funnits tyska intressen under slutet av 1930-talet och under kriget. FKBs verksamhet genererade ett intressant källmaterial om olika aspekter på tysk ekonomisk och politisk aktivitet i Sverige under perioden 1933–1945. Detta gällde inte minst de tyska dotterbolagen och deras verksamhet. Det faktum att dotterbolagen var registrerade som svenska företag bidrog till att underlätta såväl kartläggningen som beslagtagandet av företagen efter kriget.¹⁰

FKBs arkivmaterial blev en viktig utgångspunkt för den kommission som tillsattes 1997 för att utröna vad som hade hänt med de tillgångar, som hade förts till Sverige i samband med judeförföljelserna under 1930-talet och under andra världskriget.¹¹ Detta källmaterial innehåller en mängd olika upplysningar av skiftande svensk, tysk och övrig utländsk proveniens. Här finns di-

8. SOU 1999:20, s 371, 373f.

9. De allierade ansåg att de i egenskap av ockupationsmyndighet i Tyskland hade rätt till anspråk på och kontroll av tysk egendom i Sverige. Från svensk sida hävdades hela tiden fram till överenskommelsen i Washington att man var fast besluten att eliminera alla tyska intressen inom svensk industri och samhällsekonomi men att avvecklingen, kontrollen och dispositionen över de tyska tillgångarna var en intern svensk angelägenhet. Se Sven Nordlund, *Skördetid eller maktpolitisk anpassning? De tyska företagen i Sverige efter det andra världskriget*, Umeå 1988, s 13–28.

10. Om man med emigrantföretag menar företag som kontrollerades av tyska medborgare bosatta i Sverige innehåller FKB-materialet mycket litet information. Den främsta anledningen till detta är säkert de svårigheter som den svenska lagsiftningen reste för utländska medborgare, när det gällde att starta och besitta företag. Den stora majoriteten av tyskar som ville etablera rörelser i Sverige gjorde det, efter det att de blivit svenska medborgare. En del av dessa företagare och företag återfinns i FKB-materialet. I detta källmaterial finns också en del upplysningar om tysk-judiska flyktingar som under perioden 1933–1945 startat och drivit företag eller egen verksamhet. Dotterbolagen och emigrantföretagen var registrerade i Patent och Registreringsverkets aktiebolagsregister.

11. Kommissionen tillsattes av utrikesdepartementet den 13 februari 1997 och utmynnade 1999 i den statliga utredningen "Sverige och judarnas tillgångar", SOU 1999:20.

rekt eller indirekt informationer som kan kasta ljus över ariseringsprocessen, främst gällande dotterbolagen, såväl i Tyskland och i de av Nazityskland ockuperade länderna som i Sverige. Här finns upplysningar som kan belysa olika aspekter av dotterbolagsariseringen som till exempel namn på individer som drabbades, vilket inflytande dessa haft i företagen och vilka ägandeformer det rörde sig om. Arkivmaterialet innehåller vidare en del exempel på hur tysksjudiska flyktingar sökt rädda en del av sina företagstillgångar i och till Sverige.¹²

I den internationella Förintelselitteraturen talar man om de så kallade åskådarna, *bystanders*.¹³ En speciell grupp av åskådare var de "neutrala åskådarna", det vill säga länder som inte deltog i andra världskriget, stater som Irland, Portugal, Schweiz, Turkiet och Spanien.¹⁴ Till denna grupp hörde också Sverige. Den schweiziske historikern Jacques Picard har i en mycket intressant uppsats, "Zentrum und Peripherie", satt in de nazistiska ariseringsåtgärderna i Schweiz i ett ekonomisk-politiskt och ideologiskt maktperspektiv. Han diskuterar förhållandet mellan nazismens *Lebensraum*- och utrikeshandelspolitik och Schweiz reaktioner på denna i termer av centrum och periferi. Picard menar att i fokus för de nazistiska ekonomiska planerna på att omstöpa den europeiska ekonomin i enlighet med den så kallade *Großraumwirtschaft* fanns hela tiden livsrumspolitikens rasistiska strategier, främst ariseringspolitiken. Småstaten Schweiz var på många sätt en starkt ekonomiskt och politiskt beroende periferi till Nazityskland.

Det är naturligtvis i stort en korrekt bild men samtidigt är det ett synsätt som Picard på vissa områden modifierar. Han pekar på förhållandet att Schweiz på valutaområdet hade en centrumliknande roll. Tyskland hade som skuldnotation under kriget stora svårigheter att säkra tillförseln av eftertrak-

12. Se Sven Nordlund, "Rapport angående gottgörelse av ariserade företag, patent och varumärken", Kersti Ullenhag, "Rapport avseende forskning i Handels- respektive Industrikommissionens arkiv på Riksarkivet oktober 1998", i SOU 1999:20 *Bilaga till Slutrapport från Kommissionen om Judiska tillgångar i Sverige vid tiden för andra världskriget*, Stockholm 1999, s 289–303, 369–379.

13. Tony Kushner, *The Holocaust and the Liberal Imagination. A Social and Cultural History*, Oxford 1994; Jonathan Glower, *Humanity. A Moral History of the Twentieth Century*, London 1999, s 391.

14. Turkiet förblev neutralt fram till de sista månaderna av kriget, då man slöt upp på de allierades sida. I samband med krigsutbrottet i september 1939 förklarade sig Spanien neutralt. I vad mån Spanien kan sägas ha varit neutralt är en omdiskuterad fråga. De som bestrider Spaniens neutralitet åberopar dels det s k Hendaya-protokollet, genom vilket landet den 23 oktober anslöt sig till den politiskt-militära pakt som tecknats mellan Tyskland och Italien i mars 1939. Vidare att landet skickade den s k blå divisionen för militära insatser i krigföringen i Sovjetunionen; Cesar Vidal, "Franco's Spain. Willing, Unwanted Ally of Nazi Germany", i Avi Beker (ed), *The Plunder of Jewish Properties During the Holocaust*, Basingstoke 2001, s 260.

tade råvaror, från eller via neutrala stater som Turkiet och Portugal. Det gav Schweiz en nyckelroll. Under andra världskriget gick fyra femtedelar av Tyska Riksbankens guldtransaktioner via Schweiz. Frågor om räddande av judiska flyktingar och arisering fick för schweizarna i detta perspektiv ge vika för mottot *business as usual*.¹⁵

Det finns alltid risker med att dra för långtgående slutsatser av jämförelser mellan länder som ytligt sett tycks ha liknande ekonomiska och politiska förutsättningar. Det gäller naturligtvis också ariseringen i Schweiz och Sverige och dess koppling till de bägge ländernas maktpolitiska relationer till Nazityskland. Fanns det liksom i Schweiz i de svensk-tyska ekonomiska och politiska beroendeförhållandena, förutsättningar som kunde få en påskyndade eller bromsande roll, när det gällde genomförandet av ariseringen av tysk-kontrollerade företag i Sverige? Var reaktionerna och hållningen till ariseringen av dotterbolagen även i Sverige underordnad principen affärer som vanligt? Som framgått vet vi mycket litet om när och hur ariseringen av dotterbolagen och andra tysk-kontrollerade företag ägde rum och vilka konsekvenser de fick i Sverige för de inblandade.¹⁶ Vid en bedömning av de svenska reaktionerna och ställningstagandena när det gällde ariseringen av dotterbolagen måste man väga in den komplexa juridiska och folkrättsliga situationen. Företagen var visserligen svenska men den svenska aktiebolagslagen gav ingen myndighet rätt att blanda sig i dotterbolagens anställningsförhållanden eller personalpolitik.¹⁷ Det är därför möjligt, i den mån uppgifter om arisering nådde ut, att reaktioner uteblev, då protester mot sådana åtgärder bara skul-

15. Jacques Picard, "Zentrum und Peripherie. Zur Frage der nationalsozialistischen Lebensraumpolitik und schweizerischen Reaktions- und Orientierungsmuster", i Aram Mattioli (Hrsg), *Antisemitismus in der Schweiz 1848–1960*, Zürich 1998, s 521–529, 535. Viktiga metaller för krigföringen var t ex krom från Turkiet och Wolfram från Portugal. Som Antonio Louca visat spelade Schweiz en mycket viktig roll i Nazitysklands försök att få Wolfram från Portugal. Se Lothar Kreyer, *Deutschland und die Türkei im zweiten Weltkrieg*, Frankfurt am Main 1964; Antonio Louca, *Nazigold für Portugal. Hitler & Salazar*, Wien 2002; *Switzerland National Socialism and the Second World War, Final Report of the Independent Commission of Experts Switzerland-Second World War*, Zürich 2002, s 238.

16. Med rubriceringen "andra tysk-kontrollerade" företag avses företag ägda av tyska invandrare i Sverige som fortfarande var tyska medborgare och som erhållit KM:ts tillstånd att driva rörelse i Sverige.

17. Under perioden 1933–1945 var utländska företag, däribland dotterbolag, underställda rådande svensk lagstiftning. Det handlade om 1864 års näringslagstiftning, aktiebolagslagen 1895 och inskränkningsslagen 1916. Aktiebolagslagen 1895 stadgade att alla aktier i ett av utländskt kapital kontrollerat aktiebolag kunde besittas av utländska intressen. Med 1910 års aktiebolagslag stadgades att ett utländskt dotterbolag måste grundas av svenska medborgare. Dotterbolagets styrelse skulle bestå av svenska medborgare. Dock kunde utländska medborgare genom speciellt tillstånd av Kungl. Maj:t inväljas i respektive aktiebolags styrelse. Den utländska närvaron i styrelsen begränsades emellertid till en tredjedel av det totala antalet styrelsemedlemmar.

le komma att betraktas som inblandning i företagens inre angelägenheter.

Med de dotterbolag som fortfarande ägdes av tysk-judiska intressen förhöll det sig annorlunda. Där kunde ariseringsförsöken bli föremål för konflikt mellan två olika rättsuppfattningar, den svenska och den nazityska. Utifrån dessa förhållanden har jag velat se hur svenska myndigheter och näringsliv reagerade på ariseringen och dess konsekvenser när det gällde dels från Nazityskland kontrollerade dotterbolag, dels dotterbolag som fortfarande ägdes av tysk-judiska intressen. Vidare vill jag se i vad mån svenska företagare och företag utnyttjade dotterbolagens arisering för att själv vinna fördelar. Slutligen undersöks om man kan urskilja någon skillnad i attityderna och agerandet mellan 1930-talet och andra världskriget.

Ariseringen av tyska företag utomlands, direktiv, problem och strategier

För att den nazistiska ariseringspolitiken skulle kunna omsättas på utländsk mark gällde det att först kartlägga och skaffa upplysningar om judisk närvaro och inflytande i tyska dotterbolag och emigrantföretag. Vad man ville var att ta reda på i vad mån de tyskägda företagen på respektive nationella marknad upprätthöll affärsförbindelser med inhemska och internationella judiska kontakter. Med hjälp av dessa uppgifter sökte sedan naziregimen dels att eliminera allt judiskt inflytande i tyskägda företag i utlandet, dels att tvinga dessa företag att bryta alla affärsförbindelser med judiska intressen. Ariseringens internationalisering avsåg vidare att förhindra dels att tysk-judiska ägarintressen återupprättade i Tyskland beslagtagna eller likviderade företag utomlands, dels att tysk-judiska dotterbolag fortlevde i judiska händer i utlandet.¹⁸ Detta ledde ibland till rättskonflikter på de marknader där dotterbolagen verkade mellan det i Tyskland ariserade moderföretaget och dotterbolaget i utlandet som fortfarande kontrollerades av de ursprungliga tysk-judiska ägarna eller deras företrädare. Huvudansvaret för insamlandet av dessa uppgifter vilade på *Reichsstelle für den Außenhandel*, RfA, och dess filialer i olika delar av Tyskland. Dessutom var också RWM, tyska legationer och ambassader och tyska handelskamrar i utlandet ålagda dessa uppgifter. De tyska officiella representanterna utomlands hade begränsade möjligheter och kontaktnät på de främmande marknaderna. Det gällde därför att bygga

18. I de fall som anställda svenska judar avskedades i ett tyskt dotterbolag ges vanligtvis inga andra upplysningar än att företaget är "ariserat". I de fall där svenska judar avskedats från ledande poster såsom medlemmar i bolagets styrelse eller önskemål om deras avlägsnande uttrycks anges rasskäl som orsak. I de fall då det rör sig om tyska judar på ledande poster anges judisk tillhörighet som skäl till avskedandet.

upp ett system för att inhämta information om förekomsten av judiskt inflytande, vilket gällde såväl tyskkontrollerade företag som inhemska judiska företag- och intressen. Det ledde till etableringen av tyska upplysningsbyråer utomlands. Dessa utnyttjade i sin tur inhemska upplysningsbyråer eller kreditupplysningsföretag som fanns på plats.¹⁹

I de direktiv som RfA i Berlin utfärdade i oktober 1937 hette det att:

Die Ausschaltung und Auswechslung der Juden im deutschen Auslandsgeschäft muss aber gleichzeitig unter tunlichster Wahrung der Interessen der deutschen Wirtschaft geschehen. Bei der Bedeutung, die der Außenhandel für die Aufgaben der deutschen Wirtschaftspolitik hat, muss es vermieden werden, dass erhebliche Stockungen oder Unterbrechungen im Absatz deutscher Waren eintreten. Dies bedeutet, dass die Ausschaltung der Jüdischen Elemente Hand in Hand gehen muss mit der Bereitstellung eines Ersatzes geeigneter deutscher oder jedenfalls nicht jüdischer Vertreter, die in der Lage sind, an Stelle der Juden die deutschen Handelsinteressen mit Erfolg wahrzunehmen. Dies erfordert eine langjährige Arbeit.²⁰

Nazistregimen var fast beslutet att omsätta ariseringen av dotterbolagen utomlands. Samtidigt var man medveten om att det gällde att gå försiktigt fram om inte denna målsättning skulle försvåras. En genomgång av rapporter från olika länder till *Reichsstelle für Außenhandel* antyder att dessa riktlinjer genomfördes speciellt intensivt på de öst- och sydösteuropeiska marknaderna.²¹ På de väst- och nordeuropeiska kom ariseringen av de tyska dotterbolagen att ske långsammare. Det sammanhänge med att ariseringsåtgärderna här väckte en del reaktioner. Så var fallet i till exempel Storbritannien. I rapporten från de brittisk-tyska handelsförhandlingarna 1938 återgav presidenten i *Board of Trade*, Mr Stanley, reaktionerna på den brittiska kritiken mot de tyska ariseringsåtgärderna: "The German representatives dealing with these matters agreed [...] that all possible steps must be taken to avoid interference with UK trade and that they should cease to require information as

19. I Sverige fanns under 1930-talet två tyska dotterbolag inom upplysningsbranschen. Det ena var AB Kreditkontroll som kontrollerades av Deutsche Auskunftei och dessutom Auskunftei Schimmelfeng.

20. BA, Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft, R 9 I: 973, Juden als deutsche Auslandsvertreter, Richtlinien für die Erneuerung der Vertretung deutscher Firmen im Auslande.

21. BA, Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft. Reichsstelle für Außenhandel, R9 I, 621:1, 623:1, 623:2.

to the constitution of United Kingdom firms.”²² Som svar på en interpellation i det brittiska underhuset rörande tyska försök att avsluta ariseringen av tyska dotterbolag med 1938 års utgång uttryckte inrikesminister Hoare regeringens ogillande av dessa åtgärder. Ministern påpekade att den brittiska regeringen saknade rätt ”att ingripa för att förhindra att personer avskedas på grund av sin ras men att regeringen avsåg att förvägra alla utläningar inrese-tillstånd som kommer till England för att fylla platser vilka blivit lediga av sådan anledning”.²³

Hur allvarligt menade sådana reaktioner var är svårt att avgöra. Vi vet mycket litet om huruvida andra västeuropeiska länder reagerade på liknande sätt. Men det är troligt, att man från tysk sida ville undvika reaktioner liknande Storbritanniens i övriga Västeuropa. Sådana kunde försvåra och försena ariseringen av de tyska dotterbolagen i de västeuropeiska demokratier-na. Frågan om hur och när ariseringen av dotterbolagen skulle ske ledde redan före krigsutbrottet 1939 till motsättningar mellan RWM och det rasideologiskt ledande RfA. Även om man i riktlinjerna för ariseringspolitiken inte explicit framhöll, att det fanns motsättningar mellan de rasbiologiska och de utrikeshandelspolitiska målsättningarna, är det uppenbart att det var dessa förhållanden som låg bakom påpekandet: ”Die jetzt bestehenden Vertretungen deutscher Firmen im Auslande, die sich in der Hand von Juden befinden müssen möglichst auf deutsche Kaufleute, jedenfalls aber auf Nichtjuden übertragen werden.” Dessa krav ansågs emellertid ”im Zuge einer fortlaufenden Arbeit unter Berücksichtigung der Interessen der deutschen Volkswirtschaft nach und nach durchgeführt werden”.²⁴

RWMs hållning var, att en hel del av dotterbolagen på de utländska marknaderna kunde skadas av alltför drakoniska utslag av ariseringspolitiken. En del branscher och dotterföretag hade sina främsta kunder på utlandsmarknaden i form av inhemska judiskkontrollerade företag.²⁵ Många dotterbolag hade också judar som personal på viktiga befattningar för att upprätthålla

22. UDs arkiv, UD 93/HP 21K 1935.1938, NaziJew Inquiry in Britain.

23. *Svenska Dagbladet* 15.12.1938.

24. BA, R9 1:973, Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft Streng Vertraulich Erlass bezüglich Vertretung deutscher Unternehmungen im Ausland, Berlin 15.10.1937, s 2.

25. I Sveriges fall var det fråga om kundföretag ägda av svensk-judiska företag inom till exempel päls- och textilbranscherna. Judiskkontrollerad kunde i dessa sammanhang, för de tyska ariseringsmyndigheterna, vara liktydigt med att aktiekapitalet ägdes av judiska intressen, att svenska judar satt med som medlemmar i styrelsen eller att företagets revisorer var svenska judar.

och utveckla nätverken på den främmande marknaden. Om banden med dessa kontakter bröts till följd av ariseringens konsekvenser skulle viktiga individuella och nationella tyska utrikeshandelsintressen drabbas negativt. Enligt den tyska utrikeshandels intressenter gällde det därför att skynda långsamt och föra en så flexibel ariseringspolitik som möjligt. Erfarenheterna från det sena 1930-talet visade, att brutala och snabba ariseringsåtgärder kunde få negativa ekonomiska konsekvenser för Tyskland på framför allt de västeuropeiska marknaderna. Brutala ariseringsåtgärder kunde också skapa stöd för judiska intressen. RWM sökte därför, så länge som möjligt, driva en pragmatiskt betingad politik när det gällde ariseringen.

Att ariseringspolitikens förespråkare, och då främst NSDAP, inte var nöjda med dessa pragmatiskt betingade eftergifter framgår av att man genomdrev att ariseringen inte fick skötas av de tyska företagen och deras dotterbolag själva. Genomförandet av ariseringen skulle istället skötas från Tyskland av RfA och dess underavdelningar. Dessa avdelningar var ideologiskt pålitliga och var instrument för att omsätta raspolitikens principer på utrikeshandels område. Utrikeshandelsavdelningarnas uppdrag var inte bara att se till, att judarna försvann ur de tyskkontrollerade företagen på utlandsmarknaderna utan också att kontrollera, att pålitliga "ariska" ersättare kom i deras ställe. Det var också deras uppgift att informera olika branschorganisationer om att de skulle kontrollera att tyska företags kommersiella förbindelser på de främmande marknaderna inte företrädde eller dolde judiska intressen och att de inte heller upprätthöll kontakter med judiska eller judevänliga intressen. Att emellertid även ariseringspolitikens främsta förespråkare, åtminstone före 1941, var lyhörda för utrikeshandelspolitiska behov framgår av att de judiska affärskontakterna i utlandet, åtminstone temporärt, kunde upprätthållas om de inte intog en antitysk hållning.²⁶

De svensk-tyska beroendeförhållandena och deras direkta eller indirekta betydelse för ariseringen av de tyska dotterbolagen

Beroendeförhållandena mellan Tyskland och Sverige hade påverkat förhållandena mellan de bägge länderna före 1933 men blev ytterst påtagliga efter

26. BA, Reichsstellen, Reichsgruppen und Wirtschaftsgruppen der gewerblichen Wirtschaft, Rg I: 973 Richtlinien für die Erneuerung der Vertretung deutscher Firmen im Auslande; FKB, RA, Hemliga arkivet vol 6, Till herrar Föreståndare för byråer för utrikeshandel eller deras ställföreträdande, Berlin 16.10.1940.

Hitlers maktövertagande.²⁷ De var mest tydliga på utrikeshandelns område. Beroendet blev än mer uppenbart under andra världskriget.²⁸ Ur svensk synpunkt var Tyskland under första hälften av 1900-talet en viktig handelspartner framför allt när det gällde importen. Tysklands andel av Sveriges import 1937 var 20 procent men 1940 hade denna stigit till 38 procent för att 1944 kulminera med 47 procent.²⁹

Dessa omständigheter bidrog till att många tyska dotterbolag, export- och importföretag etablerades i Sverige. I försöken att penetrera och kontrollera den svenska marknaden deltog under mellankrigstiden både tysk-judiska och andra tyska företag. Detta gällde både dotterbolag och enskilda emigrantföretag.³⁰ I de tysk-judiska företagens fall handlade det i huvudsak om etableringar före 1933. Även svensk konkurrens var ett skäl för tyska dotterbolag att öppna moteld på den svenska marknaden.³¹ Tyskland upplevdes därför inte bara som en viktig handelspartner utan också som ett hot mot den svenska ekonomins oberoende. Rädslan för ett alltför stort ekonomiskt-politiskt beroende till Tyskland var av gammalt datum. Den fanns redan före första världskriget.³² I en rapport från Allmänna säkerhetstjänsten från 1941 heter

27. Sven Nordlund., *Upptäckten av Sverige. Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895–1945*, Umeå 1989, s 50–57, 116–122, 136ff, 161–178.

28. Vad som mest attraherade tyskarna var de svenska mineralresurserna, speciellt järmmalmen. För Tyskland var emellertid Sverige inte bara en viktig råvarumarknad utan blev mer och mer en viktig av-sättningsmarknad för tyska industriprodukter.

29. Historisk statistik för Sverige, Utrikeshandel 1732–1970, del 3, SCB, Lund 1972; SOS 1943, 1947; K Wittman, *Schwedens Wirtschaftsbeziehungen zum Dritten Reich 1933–1945*, München 1978, s 132. Importen från Tyskland bestod till stor del av maskiner, kemikalier, livsmedel och metaller, vilka var av betydelse för det svenska folkhushållet. Men också läder-, päls- garn- och väveriprodukter spelade en inte obetydlig roll.

30. Emigrantföretagen i meningen företag som ägdes av tyska medborgare var få vilket främst berodde på den svenska näringsrättsordningen och dess bestämmelse rörande utländska medborgares rättigheter att driva näring. Däremot fanns det en hel del företag som ägdes och drevs av f d tyska medborgare.

31. Harm Schröter, *Außenpolitik und Wirtschaftsinteresse. Skandinavien im außerwirtschaftlichen Kalkül Deutschlands und Großbritanniens 1918–1939*, Frankfurt am Main 1983. Dotterbolagen ville förhindra framväxten av en svensk industri inom branscher som kunde konkurrera med tyska verksamheter som t ex verkstads- och kemisk industri.

32. I ett föredrag på Svenska Bankföreningen 1913, "Sveriges kapitalbehov och utländska skuldsättning", *Teknisk Tidskrift* 1914, påpekade Eli F Heckscher att de tyska gruvinvesteringarna ur ekonomisk synpunkt var ett misslyckande men att det fanns anledning att se upp med de politiska riskerna. Det fanns en fara att alltför omfattande tyska direktinvesteringar skulle kunna ge till resultat att t ex svensk gruvindustri blev en integrerad del av det tyska politiska och ekonomiska systemet. Detta ledde till den s k Inskränkningens införande 1916. Den kom till för att förhindra att utländska intressen, främst tyska, skulle kunna förvärva vitala råvarutillgångar och på så sätt vinna inflytande över viktiga sektorer av svensk ekonomi. Denna lagstiftning följdes upp under 1930-talet av den s k Lex Boliden, bl a som en följd av avslöjanden om starka tyska intressen inom svensk vapenindustri.

det: "Som en aktion i nyordningens anda, fast på lång sikt, måste man även betrakta tyskarnas försök att själva taga hand om den direkta försäljningen på den svenska marknaden och i samband därmed upprätta egna försäljningsorganisationer i Sverige."³³ Det var först efter andra världskrigets slut, som en följd av Washingtonavtalets bestämmelser om likvidering av alla tyska tillgångar i de neutrala länderna, som omfattningen av de tyska dotterbolagens inflytande i landet avslöjades.³⁴

Kartellarrangemang och bulvanstrategi utnyttjades mycket medvetet av tyska intressen och dotterbolag. Bulvanföretagen hade ingen synlig koppling till tyska intressen.³⁵ Med bulvanmetoder sökte tyska dotterbolag och tyska medborgare, både judar och andra tyskar, under mellankrigstiden penetrera den svenska marknaden. När det gäller dotterföretag med tysk-judiska intressen fick bulvanarrangemangen en annan innebörd efter 1933. De tysk-judiska bulvanarrangemangen handlade nu om försök att rädda tillgångar undan den tyska ariseringspolitiken. Det gällde att från utlandet och den svenska marknaden rädda tysk-judiska dotterbolag och företagstillgångar i såväl Sverige som på den fria internationella marknaden. Olika bulvanstrategier var därför ett sätt att dölja tysk-judiskt ägande i existerande dotterbolag utomlands. Ett vanligt tillvägagångssätt var att skapa en kedja eller ett sinnrikt system av "kinesiska askar" av bulvanföretag som kunde ha olika nationalitet till exempel amerikansk, brittisk, holländsk och schweizisk.³⁶

Var innebar ariseringen av dotterbolagen och utnyttjades den av svenska intressen?

Ariseringen av de tyska dotterbolagen och dess konsekvenser blev sällan synbar för myndigheter, tidningspress eller den allmänna opinionen. Anställningsformer- och villkor, rekrytering och uppsägning, syntes inte. Att judar förlorade sina platser i bolagens styrelser, oavsett om de var svenska eller tys-

33. Allmänna Säkerhetstjänstens arkiv (ASA), RA, F2 C:2, PM över tyska strävanden i samband med svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, s 10.

34. Nordlund 1988, s 9. Under 1900-talets första hälft hade omkring 170 tyska dotterbolag etablerat sig på den svenska marknaden varav ett sjuttiotal var tillverkningsföretag. 1938 svarade de tyska dotterbolagen för omkring 17 respektive 15 procent av den utlandskontrollerade sektorns sysselsättning och produktionsvärde. Vid krigsslutet 1945 fanns drygt 140 tyska dotterbolag i Sverige.

35. Aktierna ägdes av svenskar. Styrelsen var helsvensk och aktieägarna var svenska medborgare eller svenska juridiska personer. I realiteten ägdes och kontrollerades emellertid företagen av tyska intressen, som t ex hade optionsrätt till samtliga aktier. Ett annat sätt var att styrelsen utgjordes av svenska medborgare med koppling till den tyska marknaden i sin egenskap av de tyska medborgare.

36. I de fall det gällde bulvanföretag i Holland handlade det om tiden före den tyska ockupationen 1940.

ka judar, tillhörde företagens inre angelägenheter. Samma erfarenheter hade man beträffande schweiziska judar, tyska judar i tyska dotterbolag i Schweiz och schweiziska judar anställda i schweiziska dotterbolag i Tyskland.³⁷ Ett annat skäl till att dotterbolagens arisering inte väckte någon uppmärksamhet var de strategier som de nazistiska myndigheterna använde i dessa sammanhang. Det faktum att Sverige var en fungerande demokrati och rättsstat var ett problem när det gällde ariseringen av de tyska dotterbolagen. Alltför drastiska ariseringsåtgärder kunde, som konstaterats, skapa rubriker i pressen och bidra till antityska stämningar med negativa ekonomiska och politiska konsekvenser som följd. Att ariseringarna av dotterbolag också skapade möjligheter för svenska intressen att utnyttja dessa för egna syften framgår av följande exempel.

I det i inledningen refererade exemplet med AB L Heumann Co och avskedandet av den verkställande direktören Hans Brummer i mars 1941 krävde de tyska myndigheterna att denne skulle återvända till Tyskland. Till all lycka vägrade han att göra detta, då han med all säkerhet skulle ha drabbats av samma öde som sin bror, som mördades i ett koncentrationsläger. Brummer hade vid tiden för avskedandet varit verkställande direktör för dotterföretaget sedan 1928. Vad som kan verka förvånande är att det dröjde ända fram till 1941 innan ariseringsåtgärderna nådde AB L Heumann Co. Detta gällde även andra ariseringsfall av tyska dotterbolag.³⁸ Med tanke på att Brummer varit på sin post så länge skulle detta kunna tala för att denne och hans kontaktnät av de tyska ägarna betraktades som viktiga för företagets verksamhet i Sverige. Att ariseringen av Heumann Co och andra dotterbolag kom först vid denna tidpunkt kan också haft att göra med, att man nu inte ansåg sig ha anledning att bekymra sig om några svenska reaktioner som en följd av Nazitysklands maktställning i Europa 1941. Den tyska *Neuordnung*- och livsrumspolitiken med dess rasistiska strategi skulle nu kunna drivas utan hänsyn till kommersiella överväganden. Det neutrala Sverige hade inga andra kommersiella alternativ än en marknad styrd av det tyska *Großraumwirtschaft*.

Omständigheterna kring avskedandet är också intressanta då det visar på hur svenska medborgare utnyttjade ariseringen av dotterbolag för egna intressen. I samma månad 1941, några veckor innan Brummer avskedades, vän-

37. Jacques Picard, *Die Schweiz und die Juden 1933–1945. Schweizerischer Antisemitismus, jüdische Abwehr und internationale Migrations und Flüchtlingspolitik*, Zürich 1997, kap 3.

38. Se till exempel FKB, RA, vol 254, 371.

de sig det ariserade moderföretaget i Wien till kamreren i AB Heumann, svenske medborgaren O Sjögren och erbjöd denne att köpa företaget. Förutsättningen var emellertid att Sjögren avskedade sin chef, den tyske verkställande direktören, juden Brummer. Sjögren nappade på erbjudandet och gav Brummer sparken.³⁹ Fallet med den sparkade verkställande direktören Brummer var långt ifrån unikt. En del svenskar såg i ariseringen av tyska dotterbolag en möjlighet att förbättra sina positioner på marknaden. Däremot går det inte att uttala sig om hur många svenska företagare och företag som deltog i plundringen av tyska judars arbeten och tillgångar. Det går bara att konstatera, att svenskar deltog i dessa plundringar.

Så var till exempel fallet med den tysk-judiska firman i Hamburg, Hugo Hartigs dotterbolag AB Hugo Hartig. Hartigkoncernen ägdes under 1930-talet av Charles Hartig. När moderföretaget ariserades 1937 ingick Hartig en överenskommelse med det ariserade företaget att aktierna i dotterbolaget i Sverige skulle vara kvar i Hartigs händer. Charles Hartig begav sig till USA. De nazistiska myndigheterna godkände emellertid inte överenskommelsen mellan Hartig och det ariserade företaget. År 1938 ägde ett möte rum i Amsterdam mellan Hartig, nazisterna i hans gamla nu ariserade företag, direktören Helge Arvedsson i AB Hugo Hartig i Stockholm samt direktören för dotterbolaget i Storbritannien.

Under hårda påtryckningar som inkluderade hot mot Hartigs föräldrar och släktingar, som fortfarande var kvar i Tyskland, tvingades Charles Hartig lämna ifrån sig sitt svenska aktieinnehav mot ersättning från det svenska bolaget. Arvedsson förband sig i slutet av 1939 att betala ersättning för aktierna till Hartig. Arvedsson struntade emellertid i detta och såg en chans att själv få inflytande i företaget. Han räknade kallt med denna möjlighet då nazisterna brukade ge en rad förmåner och rättigheter till dem som hjälpte till att arisera dotterbolagen. När inte Arvedsson och det nazistiska moderbolaget uppfyllde sina förpliktelser framförde Hartig via sitt juridiska ombud i London krav på den utlovade ersättningen till Arvedsson i Stockholm. Denne slog till dövörat. I samband med en skrivelse från brittiska legationen som gällde svartlistning av det nazikontrollerade svenska företaget förnekade Arvedsson all kännedom om Hartig. Han hade aldrig hört talas om honom och än mindre träffat honom.⁴⁰

39. FKB, RA, vol 376.

40. FKB, RA, vol 131, 417.

Ett annat exempel på hur svenskar utnyttjade de möjligheter till egen vinning som ariseringen av dotterbolag skapade gällde företaget Firma Prenzlau & Behrens & Lundin i Hamburg. Det grundades 1932 av två tyskar, Karl Behrens och Friedrich Prenzlau, samt svensken P O Lundin. Företaget var inriktat på export till den svenska marknaden. Friedrich Prenzlau var jude. 1937 ariserades företaget och Prenzlau tvingades lämna rörelsen och sina tillgångar i denna. Rörelsen togs över av de två andra delägarna och fortsatte under namnet Firma Behrens & Lundin. Prenzlau emigrerade till Estland. Det sägs inget i aktmaterialet om vilka relationer som efter 1937 rådde mellan dessa två och Prenzlau. Det framgår inte heller av källmaterialet vilken roll Behrens och Lundin spelade vid ariseringen. Det faktum att Behrens och Lundin hade bildat företaget med en jude skulle kunna tala för att de inte var antisemiter. Det behöver dock inte betyda att de inte såg en möjlighet att utnyttja ariseringen till sin fördel. 1943 förstod de två kompanjonerna att kriget var förlorat och såg en möjlighet att rädda sina tillgångar genom att Lundin flyttade till Sverige. Denne förde över en del av företagets kapitaltillgångar genom en dotterbolagsetablering i Sverige.⁴¹

Många av de tyska dotterbolagen hade funnits länge på den svenska marknaden. En del av de kontaktnät de byggt upp i Sverige inkluderade svensk-judiska företag och intressen. Det innebar att de kunde ha svenska judar i sina styrelser, i ledningen för företagen, bland de anställda och att de kunde upprätta intima ekonomiska förbindelser med svenskjudiska företag. Dotterbolagsariseringen kunde därför få allvarliga konsekvenser för svenska judar och svensk-judiska intressen i form av förlorade styrelseuppdrag, avskedanden, förlorade positioner och tvång att avyttra tillgångar.

Ett intressant exempel på ett företag med långvarig närvaro på den svenska marknaden var den stora pälsfirman Thorer i Leipzig. En av hörnstenarna i Thorerkoncernens verksamhet på den svenska marknaden var ett väl utvecklat nätverk och samarbete med svensk-judiska firmor inom skinn- och pälsbranschen. Detta ledde till att en del svenska judar kom att sitta i ledningen och som styrelsemedlemmar i de dotterbolag som koncernen etablerade under 1920- och 1930-talen. Hit hörde bland andra Pälsvaru AB Sverus. I dess styrelse satt vid mitten av 1930-talet Rolf Levy som var verkställande direktör för företaget, Gösta Crispin samt Karl Levy. Samtliga var svenska judar. 1937 lämnade Crispin och Karl Levy styrelsen. Av Patent- och Registrerings-

41. FKB, RA, vol 254; Restitutionsnämnden arkiv, RA, vol 30.

verkets uppgifter framgår att de ersattes med en icke-judisk svensk styrelseledamot samt direktören Gerhard Hollender i Thorerkoncernen. Kvar i styrelsen fanns emellertid Rolf Levy.⁴²

Vad som ägde rum 1937 i Sverus var att företaget delvis gav efter för de ariseringskrav som dels tyska myndigheter ställde, dels också moderbolaget i Leipzig önskade. Thorerkoncernen befann sig i en svår knipa. Å ena sidan var det officiellt förbjudet att upprätthålla kommersiella förbindelser och samarbete med judar och judiska företag.⁴³ Å andra sidan var företagets ställning på den svenska marknaden beroende av samarbetet med svensk-judiska affärskontakter. Thorerkoncernens problem kan sägas illustrera de svårigheter som en del tyska dotterbolag hade att brottas med som en följd av ariseringspolitiken. Vad det gällde var en balansgång mellan marknadens och företagets behov å ena sidan och naziregimens rasideologiska krav å den andra. Att RfA länge svalde Thorerkoncernens rockad talar för att också handelspolitiska överväganden vägts in i myndighetens ställningstagande. Sverige var vid denna tid en viktig marknad för tysk pälsindustri. Ett tungt vägande skäl till denna hållning var, att de tyska myndigheterna fått klart för sig, att det vid denna tidpunkt inte fanns någon svensk "arisk" firma som kunde konkurrera med de på den svenska pälsmarknaden dominerande svensk-judiska företagen.⁴⁴

Osäkerheten om RfAs framtida hållning gällande Thorerkoncernens och andra tyska pälsföretags beroende av svensk-judiska kontakter fick dotterbolaget att i samarbete med en annan tysk firma försöka föregripa en eventuell framtida skärpning av raslagstiftningens krav på kontakter med "ariska" firmor. De försök som därvid gjordes visar samtidigt vilka strategier som var förknippade med försöken att nå fram till en lösning, som både tillfredställde dotterbolagets marknadsbehov och de tyska ariseringsmyndigheterna. Dotterbolaget och dess affärskontakter i Tyskland etablerade därvid kontakt med firman Svenska Päls & Råvaru AB i Stockholm, som leddes av en icke-judisk svensk medborgare, Torsten Appलगren. Det tilltänkta samarbetet stupade emellertid på att Appलगren var gift med en judinna och att hon och hennes svåger, som också var svensk jude, arbetade i företaget. I det läget in-

42. FKB, RA, vol 371; UDs arkiv, RA. 1920 års dossierserie HP 1728; Patent och Registreringsverkets arkiv, RA, Aktiebolagsregister 1897-1972, Bolagsbyrån, D I AA, band 587, A.N. 31801-31850.

43. Här talas om vad som var allmänt förbjudet för tyska "ariska" företag. Med "judiska företag" avses här sådana företag över hela världen. I de fall det rör sig om judiska företag i Sverige ägt av svenska judar har termen "svensk-judiska företag" använts.

44. ASA, RA, F5 DA:28. Rasfrågan, Översättning av brev från Tyska Handelskammaren i Sverige till Reichstelle für den Außenhandel i Berlin 29.1.1941.

leddes förhandlingar mellan direktör Hollender i Thorerkoncernen och Appelgren i syfte att kringgå de svårigheter som uppstått på grund av det "icke-ariska" inflytandet i Svenska Päls- och Råvaru AB. Appelgren föreslog, att ett helt nytt företag skulle bildas. Detta skulle få andra lokaler än det redan existerande företaget. Det nya företaget fick under "inga förhållanden sysselsätta icke-arisk personal eller icke-ariska handelsresanden". Därmed menade tyska handelskammaren i sin rapport till myndigheterna i Berlin "att saken kan anses utagerad".⁴⁵

Med tiden skärptes tonen från de nazistiska ariseringsmyndigheternas sida. I ett brev i april 1941 från Tyska Handelskammaren i Stockholm ställt till RfA påpekade man att Sverus hade stora svårigheter med tyska firmor. De tyska företagen vågade inte eller ville inte upprätthålla sina förbindelser med Sverus. Av innehållet i brevet att döma sökte Tyska Handelskammaren och beskickningen i Stockholm få Berlin att förstå att det, trots Rolf Levys närvaro i styrelsen, inte fanns någon fara för judiskt inflytande. Både handelskammaren och beskickningen sökte uppenbarligen i möjligaste mån tillvarata de handelspolitiska intressena. Handelskammaren menade att den "ariska" makten över företaget var säkrad genom närvaron i styrelsen av Thorerkoncernens representant.⁴⁶ Handelskammarens argumentering avvisades av Berlin som krävde en fullständig arisering av Sverus för att tyska firmor skulle få fortsätta sina kommersiella förbindelser med dotterbolaget. Ariseringsåtgärderna fortsatte och i juni 1942 tvingades Rolf Levy att lämna styrelsen och ersattes med en icke-judisk svensk medborgare.⁴⁷ Ur officiell synpunkt var nu dotterbolaget Sverus ariserat. Förbindelserna mellan Sverus och Tyskland kunde fortsätta.

Ariseringsansträngningar riktade sig också mot andra tyskkontrollerade företag än dotterbolag. Till denna kategori hörde sådana som startats av tysk-judiska flyktingar som lyckats ta sig in i Sverige under slutet av 1930-talet. Alla sådana företag skulle i enlighet med ariseringspolitiken blockeras. Inga varor fick levereras till dem. Blockaden skulle även i princip drabba företag som köpte varor från dessa tysk-judiska företag. Detta framgår av bland annat en skrivelse från *Außenhandelsstelle* i Hamburg ställt till RfA i Berlin där

45. ASA, RA, F5 DA:28. Rasfrågan, Översättning av brev från Tyska Handelskammaren i Sverige till Reichstelle für den Außenhandel i Berlin 29.1.1941.

46. BA, R9 I, 1870, An die Reichstelle für den Außenhandel, Stockholm 15.4.1941.

47. Patent och Registreringsverkets arkiv, RA, Aktiebolagsregister 1897–1972, Bolagsbyrån, D I AA, band 587, A.N. 31801–31850.

det i december 1938 meddelas att en tysk jude F Mindus, vars företag i Hamburg ariserats, återupptagit sin kommersiella verksamhet i Stockholm genom att där starta ett eget företag. Detta företag försökte bedriva handel med firmor i Österrike. Informanten i Hamburg ville att myndigheten i Berlin skulle ingripa mot den tysk-judiske flyktingens företag i Stockholm, det vill säga stoppa alla former av leveranser till dennes företag och se till att inga fordringar från detta företag betalades.⁴⁸ Man hoppades på så sätt även i Sverige omöjliggöra dennes utsikter till försörjning.

Som framgått dröjde det i en del fall till de första krigsåren innan de tyska myndigheterna genomdrev ariseringen av i Sverige redan etablerade dotterbolag. Men hur förhöll det sig med de tyska företag som grundade dotterföretag under krigsåren? Var det bara fråga om "ariska" företag? Eller fanns det katter bland de "ariska" hermelinerna? Med tanke på att ariseringsprocessen i Tyskland förefaller ha varit avslutad med 1939 års utgång skulle man vara benägen att besvara den sistnämnda frågan med ett nej.⁴⁹ Alla tyska företagare var emellertid inte nazister. Ett intressant exempel på ett annorlunda ariseringsärende gällde en tysk företagare, Otto Aldag, som 1941 etablerade ett dotterbolag i Sverige.

Det fanns, som vi sett, de som i Tyskland drev företag tillsammans med tyska judar men som tvingades delta i ariseringen. Ariseringen behövde emellertid inte innebära att banden med den före detta judiske partnern upphörde. Somliga tyska företagare sökte i samband med ariseringen i samråd med den judiske partnern i hemlighet rädda vad som räddas kunde. Ett exempel på ett sådant fall erbjuder det svenska företaget Enhörning Kemiskt Tekniskt AB. Ursprungligen var det ett försäljningsföretag som fungerade som generalagentur för den tyska koncernen Henkels preparat. Företaget leddes vid början av 1930-talet av en svensk direktör vid namn Tage Enhörning. Företagets verksamhet gick tillbaka och förpuppades 1937.

1941 tog en tysk, Otto Aldag, kontakt med Enhörning och förhörde sig om möjligheterna att återuppliva företaget. Kontakten mellan Enhörning och Aldag förmedlades av en av centralgestalterna i tyska affärskretsar i Stockholm under kriget, Henry Koux.⁵⁰ Som likvid för företagsöverlåtelsen fick Enhör-

48. Auswärtiges Amts Archiv, Berlin. Politisches Archiv, Stockholm 237/208 C1 7-8, An die Reichsstelle für den Außenhandel 23.12.1938.

49. Frank Bajohr, *Arisering in Hamburg. Die Verdrängung der Jüdischen Unternehmer 1933-1945*, Hamburg 1997, s 283.

50. Henry Koux var f d tysk medborgare. Han blev svensk medborgare 1925. Han var vd för kemikoncernen Henkels dotterbolag i Sverige och i stor utsträckning mannen bakom det tyska tvättmedlet

ning direktörsposten men den formelle ägaren var Koux och förblev så fram till 1944. Den verkliga ägaren var emellertid Otto Aldag, då denne hade optionsrätten till samtliga aktier i företaget. Det intressanta med detta tyska företagsövertagande var att affären i själva verket var ett sätt att rädda ariserade tysk-judiska tillgångar. Aldag var före 1933 kompanjon med den judiske affärsmannen Fritz Fenschel i Hamburg. De drev rörelsen tillsammans fram till 1933 då företaget ariserades. Fenschel emigrerade till USA samma år. 1934 ägde ett hemligt möte mellan Aldag och Fenschel rum i Holland, där det fastslogs att de fortfarande och framdeles ägde 50 procent vardera i företaget i Hamburg. När sedan Aldag 1941 förvandlade Enhörnings företag till ett dotterbolag betydde detta dels att han förde över kapital till Sverige, dels att den judiske delägaren Fenschel i enlighet med överenskommelsen 1934 var delägare i företaget i Sverige.⁵¹

*De svenska myndigheternas reaktioner på ariseringen av
tyskkontrollerade företag i Sverige*

I en skrivelse den 14 december 1938 från avdelningschefen i utrikesdepartementet, Gösta Engzell, till svenske ministern i Berlin, Arvid Richert framgår, att regeringen intresserade sig för de pågående tyska ariseringsåtgärderna som riktades mot tyska företags exportagenter med svensk-judisk personal. Engzell redogör för en överläggning som han haft med utrikesminister Rickard Sandler om ariseringsfrågan. Utrikesministern hade påpekat att Sverige skulle ta upp frågan i samband med de svensk-tyska handelsförhandlingarna i januari 1939. Han hade under samtalet påpekat att de uppsägningar av svenska agenter som tyskkontrollerade företag företagit i Sverige var av omedelbar betydelse. Sandler föreslog därför att Richert "skulle taga upp saken i RWM under framhållande av de konsekvenser ett fortsättande på de inslagna vägarna otvivelaktigt skulle få för svensk-tyska förbindelserna, enkannerligen

Persils framgångar på den svenska marknaden. Han var vidare ordförande i Tyska Handelskammaren i Sverige samt en av de ledande männen bakom den nazistiska tidningen *Dagsposten*. Han var också den av tidningens gynnare som kom i blickpunkten 1944, då det uppdagades att tidningen finansierats av naziskt kapital.

51. FKB, RA, vol 420, 433; Restitutionsnämndens arkiv, RA, vol 31; Auswärtiges Amts Archiv, Berlin, B86/35/5, Aktenvermerk, Betr: Vermögenswerte der Firma Otto Aldag in Schweden bei Kriegsende. Det kan vara värt att påpeka att vetskapen om att kriget var förlorat fick en del tyska företag att under de sista krigsåren försöka föra över en del av sina tillgångar till neutrala länder. Bland de metoder som tillgreps var att etablera dotterbolag. Detta gällde även företag som ariserats. De nya nazistiska ägarna till de f d tysk-judiska företagen hoppades därigenom kunna behålla vad de rövat från judarna genom att flytta över dessa tillgångar till de neutrala marknaderna.

handelsförbindelserna". Att man från svensk sida såg allvarligt på ariseringsåtgärderna mot svenska exportagenter framgår av Engzells uppmaning till Richert:

[...] därest du icke vid dina samtal kan erhålla tillfredställande utfästelser om ändring i förhållandena eller i varje fall något uttalande om att metoderna icke grunda sig på några utfärdade bestämmelser och icke äga vederbörandes gillande, få vi vara beredda att i ett större sammanhang ånyo upptaga frågorna, antagligen i samband med januariförhandlingarna.⁵²

Det är troligt att det som Sandler åsyftade inte var tyska dotterbolag utan svenskkontrollerade exportföretag som drabbats av ariseringen. I skrivelsen anges fallen med de svensk-judiska exportagenterna Nathan och Kaijser. Men den svenska reaktionen måste ha manat de tyska myndigheterna i Berlin till en viss försiktighet även när det gällde ariseringen av de egna dotterbolagen i Sverige. En utrensning av tyska dotterbolags svensk-judiska personal kunde medföra negativa handelspolitiska konsekvenser för företagets verksamhet i Sverige.

Jag har däremot inte funnit några belägg för att ariseringen av tyskkontrollerade företag i Sverige skulle ha blivit föremål för offentliga kommentarer från myndigheternas sida eller diskuterats i pressen. Det är möjligt att den passiva svenska hållningen berodde på att de svenska myndigheterna saknade kännedom om denna typ av arisering. Men det kan också vara en konsekvens av att man medvetet valde att ligga lågt.

De kommissariska förvaltningarna i Österrike och Sudetområdet och begreppet ordre public

Det fanns emellertid ariseringsåtgärder av dotterbolag som kunde komma i konflikt med svensk rättsordning, nämligen de, där de tyskjudiska ägarintressena fortfarande hade den formella kontrollen. När så var fallet hade de tyskjudiska intressena behållit sin kontroll, trots att moderföretaget i Tyskland ariserats. De hade lyckats sätta sig och delar av sin egendom i säkerhet utomlands. Moderföretagens nya "ariska" ägare krävde, under åberopande av moderföretagets arisering och de nya tyska lagarna, att samtliga aktier som befann sig i tyskjudiska händer skulle överlämnas till Tyskland. Eftersom dot-

52. UDs arkiv, UD 93/HP 21 K Judefrågan 1935–1938, Skrivelse från Gösta Engzell till Arvid Richert 14.12.1938.

terbolagen formellt var svenska måste tvisten mellan det nu ariserade moderföretaget och de judiska intressena hänskjutas till svensk domstol. Ur juridisk synpunkt rymde de tyska ariseringskraven en fundamental fråga. Hur skulle den svenska demokratin och rättssamhället i detta sammanhang kunna bemöta krav som restes av en regim som genomsyrades av en ideologi som systematiskt sökte rasera och strunta i alla rättssamhällets principer. Ett annat problem, som eftervärlden ofta glömmer bort och som i dessa sammanhang var avgörande, var att det före 1945 inte fanns något internationellt system för att skydda mänskliga rättigheter.⁵³ Mot denna bakgrund är det intressant att se i vad mån svenska domstolar hade vapen, ägde kraft och var villiga, att under det växande tyska utrikespolitiska hotet, i ariseringsärenden hävda den svenska nationella och internationella rättens principer.

Det kan i detta sammanhang vara intressant att se hur schweizarna hantlade ariseringsfrågor i de fall då dessa drogs inför domstol. Schweizarna hade en längre erfarenhet av ariseringsfrågorna ur legalitetssynpunkt. Redan från och med 1933 kom edsförbundets domstolar att direkt konfronteras med de orättvisor som den tyska ariseringspolitiken åstadkom. Vad det gällde var om nazistiska domstolars beslut i ariseringsfrågor även skulle erkännas och verkställas av Schweiz. Så skedde inte. Förbundsdomstolen och kantonernas domstolar förvägrade de nazistiska raslagarna någon som helst giltighet under hänvisning till att dessa stod i strid med schweizisk *ordre public*. Domstolarna vägrade vidare att erkänna lagligheten i de av naziregimen ariserade judiska företagens krav på de forna judiska ägarnas tillgångar i Schweiz.⁵⁴

Ordre public är en allmän undantagsklausul i internationell privaträtt. Med termen avses här de svenska internationella privat och processrättsliga principer som ibland hänvisar till utländsk rätt för att finna en lösning på juridiska problem som uppkommit i Sverige. Skälet till detta förfarande är, att rättsfallet har en utländsk anknytning, som föranleder att även svenska domstolar använder sig av utländsk rätt. Att tillämpa utländsk rätt inom svenska rättsorgan kan emellertid vara svårt. Utländsk rätt kan i det enskilda fallet visa sig ha helt oacceptabla resultat enligt svensk rättskänsla. I ett sådant läge är det möjligt att svensk domstol i det enskilda fallet vägrar att använda sig av den tillämpliga utländska regeln. Detta motiveras med att den främmande

53. Maurice Cranston, Are there any human rights?, *Daedalus* 1983:4, s 1–17.

54. *Switzerland, National Socialism and the Second World War. Final Report of the Independent Commission of Experts Switzerland- Second World War*, Zürich 2002, s 391, 410.

regeln strider mot grunderna för den svenska rättsordningen, det vill säga mot svensk *ordre public*.⁵⁵

Omedelbart efter Österrikes *Anschluss* och den tyska inmarschen i Sudetområdet började nazisterna att omsätta sin ariseringspolitik. Detta skedde i form av att en rad judiskkontrollerade företag, banker och andra kommersiella intressen sattes under så kallad kommissarisk förvaltning, som termen för arisering i dessa sammanhang löd. Kommissarisk förvaltning var den lagstiftning som Nazityskland införde för att kunna genomföra en statlig konfiskation av österrikisk-judisk och sudet-judisk egendom. Denna aspekt på ariseringens internationaliseringsprocess kom också att påverka vissa rättsliga och politiska ställningstaganden till tyska ariseringsåtgärder som berörde svenska engagemang och förpliktelser till judiska företagare och företag. Den svenska diskussionen om denna problematik fördes bakom lykta dörrar inom näringsliv, regering och rättsväsende.

Det som förefaller ha satt igång denna diskussion var konsekvenser av att firman S.M.v.Rothschild i Wien i mars 1938 blivit satt under kommissarisk förvaltning av *Österreichische Credit-institut für öffentlich Unternehmungen und Arbeiten*. I en promemoria från juli 1938 meddelade Skandinaviska Kreditaktiebolaget UD i Stockholm att den kommissariske förvaltaren av Rothschild i Wien krävt "att vi skola sälja vissa värdepapper".⁵⁶ Banken var uppenbarligen inte intresserad av att följa uppmaningen från Wien men visste inte om det var möjligt att vägra sälja sin aktiepost i Rothschild i Wien. I en promemoria menade Svenska Bankföreningen, att man i Rothschildfallet och andra liknande fall borde utnyttja den möjlighet, som den internationella privaträtten erbjöd i form av *ordre public*. Dessutom betonade man att eftersom tillämpningen av *ordre public* kunde vara ganska känslig måste man höra efter hur UD såg på det enskilda fallet. Samtidigt framhöll man i PMn att "man icke utan vidare kunde godtaga de nya firmatecknarna. Omständigheterna förefaller nämligen vara sådana, att det icke är alldeles uteslutet, att satsen om l'ordre public kan finna sin användning på det Rothschildska fallet".⁵⁷

Under hösten 1938 med den tilltagande förföljelsen av judar ställdes en del svenska intressen inför samma problematik som Skandinaviska Kreditak-

55. Håkan R:son Matz, *Ordre Public i svensk internationell privaträtt*, Första manus, examensarbete 20 poäng, Stockholm, 1990, s 5.

56. Svenska Bankföreningens Arkiv (SBS), Stockholms Företagsminnen. Allmänna dossierserien FI: 139. PM angående firman S.M.v. Rothschild, Wien.

57. SBS, Stockholms Företagsminnen. Allmänna dossierserien FI:137, PM, Stockholm 8.4.1938.

tiebolaget upplevt i samband med den kommissariska förvaltningen av Rothschild i Wien. I ett brev den 9 november 1938 till UD, dagen efter Novemberpogromen, Kristallnatten med nazisternas terminologi, påpekade T Bergendahl vid konsulatet i Wien att "efter gårdagens aktion mot judarna lär ytterligare ett avsevärt antal judiska firmor bliva satta under kuratel på detta sätt". Att begreppet "kuratel" används för att beskriva ariseringens innebörd kan med eftervärldens svenska ögon verka ytterst märkligt.⁵⁸ Det blev under sommaren 1938 och framöver för såväl näringsliv som myndigheter, till exempel clearingnämnden, klart att ariseringen skulle kunna komma att ställa krav, åtminstone i rättsliga sammanhang, på svenska ställningstaganden. Ett sådant var att de kommissariskt förvaltande företagen i Österrike ansåg att det var de som skulle erhålla ersättningen för de försålda varorna, vilket i ett mycket viktigt avseende bestreds av de ursprungliga judiska ägarna. De senare hävdade att de skulle erhålla ersättning för varor som sålts innan den kommissariska förvaltningen formellt trätt i kraft.⁵⁹ Hur skulle man agera från svensk sida, när det gällde dessa aspekter på ariseringen? Kunde man som clearingnämnden hävda, att de nazistiska tvångslagarna stred mot svensk rättsuppfattning och därför inte ägde tillämpning på i Sverige befintlig österrikisk-judisk egendom? För att få klarhet menade clearingnämnden, att dessa ärenden borde bli föremål för svensk domstolsprövning.⁶⁰ Frågan gällde om man skulle hävda svenska rättsprinciper, eller om man skulle ge efter för den nazistiska raspolitikens lagar.

Utrikesdepartementet gav i detta läge universitetskansler Östen Undén, som var sakkunnig i folkrätt inom utrikesdepartementet, i uppgift att upprätta en PM angående möjligheten av folkrättslig skiljedom beträffande krav från kommissariska förvaltare av österrikiska firmor. Undén menade, att det inte fanns några möjligheter att nå ett avgörande i dessa konflikter genom

58. SBS, Stockholms Företagsminnen, Allmänna dossierserien FI:139, Svenska Konsulatet, Wien, ang kommissarisk förvaltning av affärsföretag. Wien den 9.11. 1938. Termen "kuratel" kommer från medeltidslatinets *curatela*, troligen en kontaminationsform av latinets *curatio* och *tutela*. Det är liktydigt med en äldre benämning på godmenskap, d v s uppdraget att vara god man. Se *Nationalencyklopedin*, band 11, s 539. Kuratel i detta sammanhang hade emellertid en annan mening. Juridiskt innebar kuratel att ägarna till de ovannämnda judiska firmorna hade förlorat alla inflytelsemöjligheter och alla rättigheter i företagen ifråga. Kuratel i denna mening var liktydigt med det som sades i svensk lagstiftning om "vansinniga och slösare [...] det vill säga för personer utan förmåga att företaga rättshandlingar". Se *Nordisk Familjebok* 1911, s 300.

59. UD:s arkiv 1920 års dossierserie, RA, HP 2438 PM 26.1.1939, I denna PM påpekar clearingnämnden att svenska firmor avkrävt betalning både från de ursprungliga judiska ägarna i Tjeckoslovakien och de kommissariska förvaltarna i Sudetområdet.

60. Clearingnämndens arkiv, RA, vol 504b, PM ang. vissa österrikiska konti i banken, 18.6.1938.

folkrättslig skiljedom. Orsaken var att det inte vid denna tidpunkt fanns något internationellt avtal gällande olika staters erkännande av varandras domar. Undén menade vidare, att det var tveksamt om en genom lagstiftning genomförd konfiskation av österrikiska firmainnehavares tillgångar kunde anses vara tillämplig inom Sverige. Han hävdade vidare, att denna problematik inte var något, som den svenska regeringen kunde fatta beslut om. Det handlade om "ett rent privat mellanhavande mellan enskilda. Det slutliga avgörandet tillkom domstol".⁶¹ Frågan om hur motsättningen mellan den ursprungliga judiska firmainnehavaren och den kommissariske förvaltaren skulle lösas kvarstod. Det fanns varken i internationell eller svensk rätt några lagar eller praxis om hur man skulle betrakta och handlägga ärenden, som uppkommit som en följd av tvångsförvaltning för att dölja att en konfiskation ägt rum. I en PM heter det, att det skulle vara möjligt att utgå från några tidigare rättsfall om dels utländsk konfiskation, dels 1937 års svenska lagstiftning om internationella rättsförhållanden rörande dödsbo.⁶² Författaren till promemorian pekar därvid på en väg för svenska domstolar att slita de konflikter som uppstått som en följd av konflikten mellan de forna judiska firmaägarna och de nazistiska företrädarna för de ariserade företagen.

I lagen från 1937 sades att "bestämmelse i utländsk lag som är uppenbart oförenlig med grunderna för rättsordningen här i riket må ej här vinna tillämpning". Författaren styrkte ytterligare sin argumentering genom att framhäva motiven till denna passus i den svenska lagstiftningen. Enligt dessa sades det att utländska lagbestämmelser som "avse att förverkliga politiska, sociala eller religiösa syften, som är oförenliga med den uppfattning som kommer till uttryck i svensk rätt, är uteslutna från tillämpning här i riket".⁶³ Promemorians författare gjorde gällande att det kunde anses

[...] notoriskt, att judar utan vidare berövas sina företag och sin egendom. Tyskarna själva gör ju ingen hemlighet av detta. Vid sådana förhållanden måste det räknas med, att dylika f.d. firmainnehavare bliva i stånd att inför svensk domstol bevisa, att verklig konfiskation ägt rum. Om de kunna

61. SBS, Stockholms Företagsminnen. Allmänna dossierserien FI:139, Konfidentiellt, PM ang. möjligheten av folkrättslig skiljedom beträffande krav från kommissariska förvaltare av österrikiska firmor.

62. Det finns ingen underskrift på denna PM men längst upp till vänster står Undén 18.6.1938, vilket kan tolkas som att denne är författaren eller att det är riktat till honom. Att döma av innehållet förefaller författaren emellertid vara Undén.

63. SBS, Stockholms Företagsminnen. Allmänna dossierserien, FI:137, PM ang vissa österrikiska kon-ton i banken.

göra sannolikt, att formen för tvångsförvaltning blott är ett tekniskt knep, avsett att camouflera besittningstagandet, torde svenska domstolar ingalunda vara så formalistiska, att de icke se till förhållandets verkliga innebörd.

Det kanske mest intressanta med vad som sades i denna PM var att även om det inte gick att bevisa, att en konfiskation ägt rum så "torde det kunna ifrågasättas, om icke lagbestämmelser om sådan tvångsförvaltning, varom nu är fråga, få anses strida mot grunderna för rättsordningen här i riket och alltså bliva utan verkan beträffande här befintlig egendom".⁶⁴

Tyska ariseringskrav och svenskt rättsväsende

Åberopades svensk rättsprincip i de ariseringsärenden som kom upp vid svenska domstolar? Eller var det så att domstolarna i en tid, då den nazistiska diktaturen alltmer bredde ut sig över Europa, valde "den breda vägen" genom att tona ner svensk och internationell rättsprinciper för att undvika konfrontation? I de fall då ariseringsärenden blev föremål för svensk domstolsbehandling, använde sig då rättsinstanserna av *ordre public*? Det kan i detta sammanhang vara värt att påpeka att svensk rättstradition sedan gammalt var mycket starkt påverkad av tyskt rätt.⁶⁵ Om de tyska ariseringsåtgärderna kom i konflikt med svensk rättsuppfattning så kunde domstolen, ironiskt nog, bestrida de tyska åtgärderna med argument som ägde en del likheter med den rättstradition som hade härskat i Tyskland före 1933. Det går inte att ge några entydiga svar på dessa frågor. Vad vi inte med säkerhet vet är hur många ariseringsärenden som nådde svensk domstol. Några rättsfall gällande ariseringsmål i svenska domstolar finns emellertid publicerade i *Nytt Juridiskt Arkiv*. Är dessa rättsfall de enda som förekommit? Det är möjligt att en genomgång av aktmaterial vid rådhus- och hovrätter för till exempel perio-

64. SBS, Stockholms Företagsminnen. Allmänna dossierserien, Fl:137, PM ang vissa österrikiska kon-
toret i banken

65. Jan-Olof Sundell, *Tysk påverkan på svensk civilrättsdoktrin 1870–1914*, Stockholm 1987. Sundell påpekar att många svenska rättsvetenskapsmän påverkades starkt av tysk rättsvetenskap under perioden 1870–1914. De bedrev ofta studier vid tyska universitet i samband med sina avhandlingsarbeten. En del av dessa, som t ex Östen Undén, Birger Ekeberg, Johan Thyrén och Wilhelm Lundstedt, kom i sin tur att i varierande grad föra det tyska rättsvetenskapliga arvet vidare till senare generationer av juridikstuderanden – personer som efter avslutade universitetsstudier kom att verka inom svenskt rättsväsende och statsförvaltning under mellankrigstiden och under 1940-talet. Angående äldre tysk rättskulturs inflytande, se också Kjell Å Modéer, "Den kulan visste var den tog." Om svenska juristers omvärldssyn 1935–1955", i Torbjörn Andersson & Bengt Lindell (red), *Festskrift till Per Henrik Lindblom*, Uppsala 2004, s 450f.

den 1933–1942 skulle kunna ge ett säkrare underlag. Jag har emellertid avstått från detta då det är ett ytterst tidskrävande arbete.

Ett av de fall som finns publicerade gäller en rättsprocess vid Stockholms Rådhusrätt i januari 1939, avseende det österrikiska dotterbolaget Nordiska Kartro AB. Denna rättsprocess avslutades inte förrän juni 1941.⁶⁶ Nordiska Kartro-affären ger inblickar i hur svensk domstol resonerade kring olika aspekter i denna utdragna rättsprocess. Den ger också information om hur de nazistiska intressena drev sin talan. Den visar vidare, att det var möjligt för ariseringens offer att försvara sina rättigheter vid svenska domstolar. Domstolsprocessen med anledning av Kartro-bolaget ägde rum under en tid då det utrikespolitiska läget drastiskt förändrades. Mot denna bakgrund kan det vara intressant att se om svensk domstol i Kartro-fallet och andra fall tolkade rättsreglerna olika när det gällde de tyska ariseringskraven före och efter krigsutbrottet 1939 och i förhållande till tiden efter invasionen av Danmark och Norge den 9 april 1940.

Nordiska Kartro AB var dotterbolag till det efter det tyska införlivandet av Österrike i Wien ariserade Kartro-Werke Karl Trostli. Ägaren Karl Trostli hade 1932 grundat sitt dotterbolag i Sverige. Merparten av dotterbolagets aktiekapital hade han mellan åren 1932 och 1935 deponerat i Stockholm hos styrelseordföranden i bolaget, advokaten Rudolf Koci. Denne var ledamot i Tyska Handelskammaren i Stockholm och satt som styrelseledamot i en rad svenska företag som kontrollerades av tyska intressen. Efter 1933 kom han att i sin egenskap av styrelseledamot i tyska dotterbolag fungera som naziregimens förlängda arm. En mindre del av aktiekapitalet behöll Trostli i egen hand. I juni 1938 undertecknade han en överenskommelse med den holländska firman N. V. Handelsmaatschappij Kartro i Amsterdam, som innebar att den sistnämnda övertog lejonparten av aktierna i Stockholmsbolaget. Trostli kontrollerade aktiemajoriteten i det holländska företaget och begärde nu, att de i Stockholm deponerade aktierna skulle överföras till Amsterdam.⁶⁷

Koci vägrade lämna ut aktierna. Det holländska företaget vände sig då till svensk domstol. Vid den rättegång som därvid följde yrkade de nya nazistiska ägarna till det ariserade moderföretaget i Wien, att aktierna i det svenska

66. *Nytt juridiskt arkiv* 1941:96, s 427–434. Rättsprocessen gällande Nordiska Kartro behandlas också i Lars A E Hjerner, *Främmande valutalag och internationell privaträtt. Studier i de främmande ofjentliggrättsliga lagarnas tillämplighet*, Stockholm 1956, s 170ff. I Hjerner's framställning finns även ett annat beslätat ärende behandlat som var föremål för behandling i HD 1942. (Salomon v Deutsche Bank H 1942, 389)

67. *Nytt juridiskt arkiv* 1941:96, s 427–434

dotterbolaget skulle överlätas till dem eftersom Trostli var att betrakta som tysk medborgare efter *Anschluss*. Wienföretaget hävdade, att Trostli i egenskap av tysk och jude hade brutit mot tysk lagstiftning genom att överlåta aktierna till det holländska företaget. De holländska representanterna fann det tyska resonemanget fullständigt absurt mot bakgrund av Nazitysklands raslagar från 1935 enligt vilka tyska judar inte längre betraktades som fullvärdiga tyska medborgare.⁶⁸

Vid förhandlingarna 1939 hävdade Koci att domstolen inte kunde svara positivt på det holländska kravet, då man från svensk sida godkände det tyska valutasystemet och slutit clearingavtal med Nazityskland. Därmed hade Sverige, enligt Koci, också erkänt den kommissariska förvaltningen av företaget, eftersom denna ansågs vara en del av tysk valutarätt. Koci teg nogsamt om skälen till varför Trostli lämnat Österrike. I stället försökte han slå blå dunster i ögonen på domstolen genom att hävda, att de nazistiska myndigheterna satt Trostlis företag i Wien under kommissarisk förvaltningen därför att "denne lämnat sitt företag vind för våg", ett argument som givetvis förkastades från holländsk sida.⁶⁹ Holländarna hävdade, att rätten till aktierna i dotterbolaget skulle avgöras utifrån det sätt, på vilket svensk rätt tolkade begrepp som medborgarskap, jude, rättshandlingsförmåga och fosterland. Vidare menade de, att den tyska raslagstiftningen stod i strid med vad som i Sverige betraktades som "ordre public international". Dom föll den 31 januari. Rådhusrätten underkände de nazistiska anspråken och krävde att Koci skulle utelämna aktiebrevens i det svenska dotterbolaget till det holländska bolaget.⁷⁰

Domslutet hörsammades inte av Koci. Ärendet gick nu upp i Svea hovrätt. I sin dom den 1 augusti 1939 fastslog denna, att Koci skulle lämna över aktierna till Trostli och det holländska bolaget. I anslutning till domen anförde hovrättsrådet Hörstadius, att de åberopade nazistiska lagstadgandena i ärendet var av en sådan beskaffenhet, att de "icke skola av svensk domstol tillämpas å egendom i Sverige".⁷¹ Svea hovrätt hade med detta domslut fastställt, att de nazistiska ariseringsanspråken på Trostlis dotterbolag stred mot grunderna för den svenska rättsordningen, det vill säga mot svensk *ordre public*. Efter den tyska ockupationen av Holland lämnade det holländska ombudet G J de

68. *Nytt juridiskt arkiv* 1941:96, s 428f.

69. *Nytt juridiskt arkiv* 1941:96, s 430.

70. *Nytt juridiskt arkiv* 1941:96; FKB, RA, vol 112; Utdrag av protokoll, Stockholms Rådhusrätt 31.1.1939; SBS, Stockholms Företagsminnen, Allmänna dossierserien FI:139.

71. *Nytt juridiskt arkiv* 1941, s 433.

Vries en skrift till Nedre Justitierevisionen, där han meddelade att det holländska bolaget neklade sin talan i målet. Från sin position i London protesterade Trostli och menade, att de Vries till följd av ockupationen inte längre var behörig att företräda företagens intressen. Nedre Justitierevisionen gick på Trostlis linje och krävde, att hovrättens dom skulle fastställas av Högsta domstolen. Högsta domstolen fastställde i juni 1941 hovrättens dom och ogillade Kocis försök att få aktierna utbetalade till det holländska bolaget i det nu ockuperade Holland.⁷²

Det är tänkbart, att schweiziska erfarenheter kan ha stärkt den svenska hållningen, när det gällde betonandet av *ordre public*-principen. Förbundsdomstolen i Schweiz hade långt före Trostlifallet i Sverige avvisat nazistiska försök att lägga sig till med företagstillgångar eller dotterbolag, som tillhörde judiska personer i Schweiz. Detta skedde med hänvisning till *ordre public*-principen. I en dom den 17 september 1937 yttrade den schweiziska domstolen: "Die deutschen Gesetze, die gewisse Personen um ihrer Rasse willen als minderen Rechts erklären, stehen aber im Gegensatz zu einer Grundlage der schweizerischen Rechtsordnung, der Gleichheit aller Bürger vor dem Gesetz." I ett annat rättsfall från 1 mars 1939 handlade det om att den så kallade kommissariska förvaltaren av bankfirman Thorsch Söhne i Wien reste krav på de tillgångar som den i Schweiz bosatte förre ägaren och flyktingen A Thorsch hade överfört dit. Den ariserade firmans i Wien anspråk avvisades av den schweiziska domstolen med motiveringen "die Anordnung einer Kommissarischen Verwaltung komme in Ergebnis einer entschadungslosen Enteignung gleich und verstosse gegen den ordre public".⁷³ Men det är också troligt att den tidigare refererade interna diskussionen inom näringsliv, rättsväsende och regering i samband med ärenden om kommissarisk förvaltning i Österrike och Sudetområdet efter den tyska erövringen av dessa områden bidrog till hävdandet av svensk *ordre public* i de ariseringsärenden som blev föremål för rättslig prövning.

Andra ariseringsärenden togs också upp av svensk domstol. Det gällde inte alltid tyska krav om övertagande av aktiekapitalet i judiskkontrollerade dotterbolag i Sverige, som i fallet Nordiska Kartro. Det gällde också judiska företagare, som efter andra världskrigets utbrott lyckades ta sin tillflykt till länder utanför den nazistiska kontrollsfären, och som därifrån sökte rädda

72. Nytt Juridiskt Arkiv 1941, s 434, 445

73. Philip Sarasin & Regina Wecker (Hrsg), *Raubgold, Reduit, Flüchtlinge. Zur Geschichte der Schweiz im zweiten Weltkrieg*, Zürich 1998, s 64, 66.

fordringar och ersättningar för i Sverige försålda produkter från tiden före ariseringen av deras företag i hemlandet. Deras ursprungliga företag hade ariserats eller som det rubricerades från tysk sida, om det gällde det annekterade Österrike och det så kallade protektoratet Böhmen/Mähren, ställts under kommissarisk förvaltning.

Företrädarna för de "kommissariskt förvaltade företagen" ansåg att det var de som skulle erhålla ersättning för försålda varor till Sverige, vilket bestreds av de ursprungliga judiska ägarna. De konflikter som därvid uppstod blev föremål för prövning vid svenska domstolar. Konflikterna gällde även varor som försålts innan den kommissariska förvaltningen formellt trätt i kraft. På våren 1940 avgjordes vid Stockholms rådhusrätt ett rättsfall, som illustrerar ovanstående förhållanden. Det gällde en tjeckisk jude, Walter F Altschul, som vid tiden för rättegången var bosatt i London, och vars företag i Prag hade satts under "kommissarisk förvaltning". Det ariserade nazistiska företaget gjorde genom sin svenske juridiske företrädare gällande, att ersättningen för de försålda varorna i Sverige skulle betalas till dem och hänvisade till det existerande clearingavtalet mellan Nazityskland och Sverige. Altschuls svenske juridiske företrädare hävdade, att detta var fel, då det inte fanns något clearingavtal varken mellan Sverige och Tjeckoslovakien eller mellan protektoratet Böhmen/Mähren och Sverige under vintern och våren 1939. Rådhusrätten gick på Altschuls linje: "Soviel erwiesen ist, war zur Zeit der Hinterlegung des Betrages im Protektorat Böhmen und Mähren kein Gesetz in Geltung, wodurch das Recht des Klägers, als Inhaber seiner Firma über die Außenstände des Unternehmens zu verfügen, eingeschränkt gewesen ist."⁷⁴

Tre andra liknande rättsfall drevs vid rådhusrätterna i Borås och Stockholm.⁷⁵ I två av dessa gick de svenska rättinstanserna på samma linje som i fallet Altschul, det vill säga dömde till fördel för de judiska företrädarna. Vägledande var hela tiden svensk *ordre public*. Det tredje rättsfallet är extra intressant, då domstolen bestämde, att parterna fick dela på ersättningen beroende på om ersättningarna för de till Sverige levererade varorna skett före eller efter den 25 oktober 1938.⁷⁶ De varor som levererats före detta datum

74. BA, Rg I:1868, C 1365 Beträff: Schwedisches Gerichtsurteil in einem von Walter F Altschul gegen die Firma Walter F Altschul in Prag geführten Process, Stockholm 27.5.1940. Det har inte varit möjligt att se om detta ärende kom att drivas vidare av de kommissariska förvaltarna vid högre rättsinstanser.

75. Det fanns även andra ariseringsfall som togs upp vid svensk domstol. Så t ex nämns i en PM från clearingnämnden ett fall gällande en österrikisk flykting, Alfred Sperling, i Sverige som utifrån ett domstolsbeslut av Stockholms rådhusrätt sökte få ut sina fordringar hos svenska firmor för tidigare levererade österrikiska produkter. Se Clearingnämndens arkiv, RA, vol 504b, PM, Stockholm den 27.10 1938.

76. Den datum då de kommissariska förvaltningarna trädde i kraft i Sudetområdet.

kunde enligt svensk rättsuppfattning inte tillfalla den kommissariske förvaltaren. Notabelt i detta sammanhang var att ett av dessa rättsfall, det vid Borås rådhusrätt, blev föremål för mindre omnämningen i pressen.⁷⁷ De här behandlade offren för ariseringen lyckades, från olika geografiska uppehållsorter i Holland, Frankrike, Schweiz och Storbritannien, framgångsrikt försvara sin egendom och rättigheter i Sverige. Samtliga fall tycks tyda på att det förändrade utrikespolitiska läget mellan 1939 och 1941 inte invercade på de svenska domstolarnas ställningstagande. Det var svensk lagstiftning och svenska rättsprinciper som gällde. Inget av rättsfallen ger belägg för att domstolarna reagerade på tyska ariseringsåtgärder utifrån andra utgångspunkter än juridiska. De visar att svenska domstolar, oavsett nivå, i likhet med sina motsvarigheter i Schweiz använde sig av *ordre public* för att försvara rätts-samhällets principer mot den nazistiska diktaturens övergrepp och orättvisor mot judar och deras egendom.

Men ger dessa domslut hela sanningen om det svenska rättsväsendets hållning och hanterande av ariseringsåtgärderna mot tyskkontrollerade företag och deras intressen i Sverige? Förekom inga ariseringsärenden som rättsfall före 1939 och efter 1941? Gemensamt för de ovan refererade rättsfallen var, att de drevs av judiska flyktingar, som befann sig utomlands. Hur förhöll det sig med tysk-judiska flyktingar bosatta i Sverige? Drev de också liknade ärenden vid svensk domstol? Jag har inte funnit några belägg för detta. Vågade de inte? Eller ansåg de sig sakna möjligheter att driva sådana krav?

Svenska domstolars hanterande av tyska judars försök att hävda sina rättigheter gentemot naziregimens ariseringsåtgärder låter också oss ana en mindre positiv sida av svenskt rättsväsende. De judiska målsägarna fick stöd av svenskt rättsväsende i de fall då det gällde ersättning för varuleveranser, som deras företag i hemlandet levererat till sina svenska kunder, innan de blivit ariserade. Däremot godkände de svenska domstolarna, att de ariserade företagen i Tyskland hade rätt att utkräva betalning för varor, som levererats till svenska köpare, efter det att konfiskeringen/ariseringen skett. Det svenska rättsväsendet hade i detta sammanhang böjt sig för Nazitysklands raslagstiftning, trots att ariseringen/konfiskeringen av de judiska tillgångarna stred mot

77. Det gällde en H Tuchmann i London som stämde den kommissariske förvaltaren i Nürnberg vid Borås RR, Franz Stern i Paris och bröderna Josef och Wilhelm Weiss i Zürich som gjorde detsamma beträffande två kommissariska förvaltare i det av tyskarna ockuperade Sudetområdet. Samtliga tre rättsfall togs upp i högre instanser och slutlig dom föll i HD den 11.6.1941; *Nytt Juridiskt Arkiv* 1941, Avd I, s 434-445; I SBS, Stockholms Företagsminnen, Allmän dossierserie FI:139 finns en mindre notis ur *Svenska Dagbladet* 3.2.1939.

grunderna i svensk rättsordning. Varför? Det skulle kunna vara en konsekvens av vad man skulle kunna kalla en sorts "de facto-rättsuppfattning", det vill säga att man inte av kommersiella skäl efter ariseringsdatumet kunde negligera de nya nazistiska ägarnas krav. I en rapport till Flyktkapitalbyrån framkommer ytterligare ett skäl till svenska domstolars uppträdande under slutet av 1930-talet och under krigsåren. Där heter det att "betydande olägenheter för svenska allmänna och enskilda intressen kunde befaras om man åberopade sig på ordre public-principen". Denna hållning hade att göra med "de praktiska svårigheter för hela vårt lands handelsutbyte med Tyskland som skulle ha blivit fallet om man inte godtagit konfiskationerna."⁷⁸

Bilden av svenskt rättsväsende och ariseringen av de tyska dotterbolagen är med andra ord kluven. Å ena sidan innebar utnyttjandet av *ordre public* ett etiskt ställningstagande i meningen att man handlade utifrån uppfattningen att de tyska ariseringskraven stod i strid med svensk rättsordning. Å andra sidan tycks domstolarnas beslut om när *ordre public*-vapnet skulle användas ha varit selektivt och ha styrts av konsekvensetiska överväganden.⁷⁹ Jag har inte funnit några belägg för att dessa rättsfall om ariseringens konsekvenser blev föremål för några kommentarer, vare sig av etisk eller annan innebörd, i svensk dagspress.⁸⁰ Det kan med eftervärldens glasögon verka överraskande. Det är kanske mindre förvånande, om man betänker, att det vid denna tid inte fanns någon som helst internationell lagstiftning om mänskliga rättigheter att luta sig mot. Man bör också komma ihåg att många länder vid denna tid, däribland Sverige, inte ens betraktade judar som flydde undan den nazistiska rasförföljelsen som flyktingar.⁸¹ Det kan också tänkas, att filosofen Axel Hägerströms värdenihilism och dess genomslag i det akademiska livet haft ett inflytande på många jurister, politiker, ämbetsmän och opinionsbildare. Detta kan ha verkat återhållande på viljan att föra fram etiska aspekter, direkt eller indirekt, om ariseringens konsekvenser.⁸²

78. FKBs arkiv, RA, vol 192, 483f. Rapporten ger emellertid inga konkreta exempel på fall, där de svenska domstolarna vikt sig för de nazistiska ariseringsåtgärderna för att inte äventyra svenska handelspolitiska intressen.

79. Göran Hermerén, *Det goda företaget. Om etik och moral i företag*, Stockholm 1989, s 36.

80. Hovrättens dom den 1.8.1939 återfinns emellertid som en information i några tidningar som en notis t ex i *Dagens Nyheter* 2.8.1939.

81. Hans Lindberg, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Uddevalla 1973; *Switzerland, National Socialism and the Second World War. Final Report, Independent Commission of Experts Switzerland- Second World War*, Zürich 2002

82. Svante Nordin, *Från Hägerström till Hedenius. Den moderna svenska filosofin*, Lund 1983; Johan Strang, "Axel Hägerström och Gunnar Myrdal. Om den svenska värdenihilistiska traditionen", *Historisk*

Avslutande synpunkter

Ariseringen av de tyska dotterbolagen väckte inte, varken under 1930-talet eller under världskriget, några officiella reaktioner i Sverige. Vi känner fortfarande inte till omfattningen av denna arisering men vi vet, att den intensifierades under åren 1940–1942. Före denna tidpunkt tycks det ha varit viktigare för de tyska myndigheterna att upprätthålla för ekonomin viktiga nätverk och marknader än att omsätta raspolitiken i dotterbolagen i Sverige. En bidragande orsak till den hårdare ariseringspolitiken 1940–1942, när det gällde dotterbolagen, var säkert Nazitysklands maktpolitiska position, som en följd av de väldiga militära framgångarna under de första krigsåren. Tiden föreföll mogen att på allvar omsätta planerna på en "Neuordnung" av Europa i enlighet med de idéer som låg till grund för den så kallade "Lebensraum- och Großwirtschaftspolitik", bland vilka ariseringens internationalisering intog en framträdande plats. Ariseringen av dotterbolagen, till exempel AB L Heumann Co och Pälsväru AB Sverus, var tydliga exempel på detta.

De intensivare ariseringsåtgärderna drabbade också andra dotterbolag. Men trots sin politiska och ekonomiska maktställning under de första krigsåren var inte tyskarna i stånd att genomdriva sina raspolitiska målsättningar fullt ut, när det gällde dotterbolagen. På hösten 1941 rådde tyska handelskammaren i Stockholm RfA att vänta med att genomföra ariseringsprocessen i Sverige till efter kriget.⁸³ Som tidigare nämnts talar Picard om den nyckelroll som det perifera Schweiz hade under krigsåren trots den väldiga tyska militära överlägsenheten.⁸⁴ Man kan tolka tyska handelskammarens råd som en bekräftelse på att svensk ekonomi i vissa avseenden hade en liknande roll. Var det så att ariseringen av dotterbolagen under perioden 1940–1942 i vissa sammanhang, trots allt, underordnades den för den nazistiska ekonomin än viktigare frågan om tillgången till den svenska marknaden?

Det har inte gått att utröna hur vanligt det var, att svenskar använde ariseringen av dotterbolag för att gynna egna intressen. Men det är helt klart att vissa svenska företagare och företag utnyttjade dessa möjligheter. De svenskar som exploaterade dotterbolagsariseringarna för egen vinning skulle tycks

Tidskrift för Finland 2003:1; Ulf Bjereld, *Staten och det goda livet – en bok om moral och politik*, Stockholm 2000, s 53f.

83. ASA, RA. F2C:2, Tyska strävanden i samband med de svensk-tyska handelsrelationerna under 1941, Stockholm 17.2.1942

84. Jacques Picard, "Zentrum und Peripherie. Zur Frage der nationalsozialistischen Lebensraumpolitik und schweizerischen Reaktions- und Orientierungsmuster", i Aram Mattioli (Hrsg), *Antisemitismus in der Schweiz 1848–1960*, Zürich 1998, s 521–529, 535.

inte ha tyngts av några moraliska betänkligheter, när det gällde att utnyttja den uppkomna situationen. Vad som gällde för dessa ariseringsexploaterer var, det som schweiziska forskare beskrivit, när det gällde Schweiz och ariseringen, *business as usual*.

En vanlig uppfattning är att moral handlar om vad man gör eller avstår från att göra. Inför ariseringen och dess konsekvenser ställdes, såväl i av Nazityskland behärskade områden som i neutrala åskådarländer, frågan om människors och myndigheters handlingsalternativ och ansvar på sin spets. I min undersökning kan frågan om individens alternativ och ansvar illustreras utifrån exemplen den svenske direktören Arvedssons och den tyske företagaren Aldags handlande, när det gällde ariseringsärendena om dotterbolagen Hartig respektive Enhörning.

Svenska myndigheter och näringsliv saknade möjligheter, juridiska och folk-rättsliga, att ingripa mot vad tyska myndigheter och företag företog sig mot judiska anställda och intressen i sina dotterbolag. Undersökningen visar emellertid, att svenskarnas förhållningssätt till ariseringen av tyska dotterbolag och judiska tillgångar i dessa sammanhang inte går att teckna i vitt eller svart. Den rymmer flera nyanser. Bilden är ljusare, när det gäller svenska domstolars agerande i rättsfall rörande ariseringsärenden föranledda av tysk-judiska flyktingars försvar av sina rättigheter till fordringar och räddad egendom undan nazityska krav på konfiskering. Det vapen som det svenska rättsväsendet i likhet med det schweiziska tillgrep var *ordre public*.

Men *ordre public* vapnet utnyttjades selektivt. De tysk-judiska flyktingar vilkas ärenden gynnades/stöddes av svenskt rättsväsende gentemot de nazistiska plundrarna var endast de, som hade fordringar och tillgångar i Sverige före de kommissariska förvaltningarna/ariseringarna trätt i kraft. I de fall som judiska rättigheter och fordringar i Sverige kränktes och plundrades efter ariseringsdatumet, böjde de svenska domstolarna sig för den nazistiska raslagstiftningen, trots att den stod i strid med svensk rättsuppfattning. Svensk *ordre public* användes inte. Det kunde väcka nazitysk irritation med risk för negativa ekonomiska konsekvenser. Handelspolitiska överväganden vägde tydligen tyngre än svenska rättsprinciper.

Summary: "The Germans themselves make no Secret about this".

Sweden and the Aryanisation of German-owned Companies and Subsidiaries

An important but neglected aspect of the international Aryanisation process is that of the German subsidiaries. Aryanisation of subsidiaries occurred in Sweden during the 1930s as well as during the Second World War. This type of Nazi racist policy was intensified during 1940–1942, a period that coincided with the heydays of Nazi-German military power and the efforts to integrate neutral bystanders such as Sweden into the so called "Neuordnung". The Aryanisation of the subsidiaries never provoked any official Swedish reactions. To a certain extent this might be explained by the fact that the government and businesses had no legal means to interfere in the internal affairs of the subsidiaries. The Swedish silence, it seems, was also influenced by national commercial considerations. We do not know how common it was for Swedes to exploit the Aryanisation of the subsidiaries for their own interests. It is, however, quite evident that some Swedish firms and entrepreneurs had no moral qualms about exploiting the possibilities created by the Aryanisation of the subsidiaries. Some Swedes who saw the possibilities of personal gain saw Aryanisation as "business as usual," in a manner similar to how recent studies have shown some of the Swiss to have reacted. However this study reveals that the attitudes and behaviour of the Swedes cannot be described only in terms of "black or white". Swedish courts defended Jewish refugees with respect to subsidiaries and their rights to protect their assets from Nazi confiscation. They did so by using the legal weapon of *ordre public*. The courts, however, used the weapon of *ordre public* in a selective way. In cases when Jewish rights and demands were violated after the date of the Aryanisation in Germany or the equivalent action in Austria and the Sudetenland the principle of *ordre public* was not used. It could then provoke Nazi-German reactions that could jeopardise Swedish economic interests. In this context, commercial considerations seem to have played a greater role than rights to Swedish courts. It also seems that the Germans did not carry through the Aryanisation of subsidiaries during 1940–1942 if this would jeopardise their economic interests on the Swedish market. Such behaviour suggests that in certain fields the Swedish economy had a similar key role to the German economy as the economy of neutral Switzerland had in other fields.